

Keuzen en kansen

Lezing ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van het ICLON van de
Universiteit Leiden

10 september 2015

Geert ten Dam

Dames en heren,

20 jaar lang een goede en aantrekkelijke academische lerarenopleiding verzorgen met een stevige onderzoek poot is geen gemakkelijke opgave. U heeft dat samen met scholen gedaan in een context die verre van eenvoudig is, want als er iets de lerarenopleidingen in Nederland kenmerkt, dan is dat 'dynamiek' en 'vele betrokken toeschouwers'. Mijn complimenten daarvoor.

Maximale talentontwikkeling, het beste uit jezelf halen en elke student op de plek die het beste past bij zijn of haar ambities en talenten, zijn de slogans van het hedendaagse onderwijs. Ik wil het met u graag hebben over keuzen en kansen in het onderwijs. Kan selectie daaraan bijdragen, en wat weten we over succesvolle en risicovolle strategieën? Ik kijk met een stelselblik.

U weet het: Nederland heeft in vergelijking met andere landen een sterk (extern) gedifferentieerd onderwijssysteem met een vroeg selectiemoment. Leerlingen komen al na groep 8 van de basisschool, op 12-jarige leeftijd, terecht in verschillende onderwijstypen: een van de vier leerwegen in het vmbo, havo, vwo of gymnasium. In 2007 kwam er kritiek op de vroege selectie in Nederland van de OESO. Op basis van een internationaal vergelijkende verkenning werd gesteld dat met name achterstandsgroepen hiervan de dupe zijn en dat de doorstroom naar het hoger onderwijs wordt belemmerd. Landen met een latere selectieleeftijd doen het volgens de OESO in beide opzichten beter. In 2010 herhaalde de OESO deze kritiek.

Kijkend naar de cijfers leidt het vroege keuzemoment in Nederland echter niet zonder meer tot een groter effect van sociale herkomst op de schoolloopbaan dan in landen zonder externe differentiatie. In Nederland is de

sociaaleconomische status van ouders inderdaad mede bepalend voor het opleidingsniveau van hun kinderen. Maar we nemen een middenpositie in wat betreft de invloed van het onderwijs op sociale ongelijkheid wanneer meerdere OECD-landen met elkaar worden vergeleken. De kans voor kinderen van laagopgeleide en/of allochtone ouders om in het hoger onderwijs terecht te komen is hier lager dan in Zweden of Engeland, maar aanmerkelijk hoger dan in bijvoorbeeld Amerika. Terugkijkend over een langere periode is het Nederlandse onderwijs er relatief goed in geslaagd om mensen met gelijke talenten gelijke kansen te geven. Als het gaat om de (gemeten) leerprestaties is de spreiding over sociale klassen in Nederland zelfs relatief gering. Dit heeft onder andere te maken met standaardisatie; we hebben vaste ijkpunten in de vorm van examens die de kwaliteit voor iedereen op dezelfde manier borgen en toelating tot het hoger onderwijs garanderen.

Tot zover het goede nieuws. Het belang dat in de huidige tijd aan onderwijs en hoge prestaties wordt gehecht, en de aandacht voor meer maatwerk en selectie, zet de zaak echter op scherp. Opvallend is dat het verschil tussen zwakkere en sterkere leerlingen in Nederland kleiner is dan in veel andere landen. In het basis- en voortgezet onderwijs hebben we relatief goede prestaties van leerlingen aan de onderkant van de prestatieladder. Maar dit geldt niet voor onze beter presterende leerlingen. Zij scoren sinds 2000 steeds lager in vergelijking met beter presterende leerlingen uit andere OECD landen. Goede prestaties in het onderwijs, ook aan de top, zijn nodig voor een stabiele, gezonde samenleving. Ze zijn ook nodig om de Nederlandse economische ambitie waar te maken; terecht komen in de mondiale top. En daar wordt beleidsmatig op gestuurd: voor alle leerlingen moeten de prestaties omhoog; excellentie moet gestimuleerd en gewaardeerd worden, en we moeten af van de 6-jes cultuur in het voortgezet onderwijs (ook in de master zo konden we onlangs vernemen).

Wat is er de afgelopen jaren beleidsmatig gebeurd? De aandacht voor excellentie en toptalenten heeft in het primair onderwijs geleid tot extra aanbod voor cognitief sterke leerlingen; in het voortgezet onderwijs tot 'pre-university colleges', in het beroepsonderwijs tot talentenprogramma's gericht op vakmanschap en meestergezelroutes, en in het hoger onderwijs tot 'honours-trajecten' en 'university colleges'. In het voortgezet onderwijs wordt daarnaast ingezet op meer flexibilisering van leerwegen en het verruimen van de mogelijkheid om vakken op een hoger niveau af te sluiten. Het 'maatwerkdiploma' zit eraan te komen. In het middelbaar beroepsonderwijs

zijn de meeste mbo 4-opleidingen teruggebracht naar drie jaar en zijn aparte trajecten ontstaan om versneld een opleiding te volgen. In het hoger onderwijs is meer werk gemaakt van niveaudifferentiatie en brede bacheloropleidingen, om switchen en uitval terug te dringen. De mogelijkheden voor decentrale selectie zijn uitgebreid. In de hele onderwijsskolom zijn stapelmogelijkheden terug gedrongen (een gewetensvraag: moet een sterk selecterend stelsel – op vroege leeftijd - niet ruimhartig zijn in het bieden van tweede kansen, bij wijze van compensatie?).

Om mogelijke misverstanden te voorkomen. Ook ik vind dat het onderwijs leerlingen meer kan en moet uitdagen en stimuleren (verveling is een steeds terugkerende klacht). Het maatwerkdiploma biedt leerlingen uitdagingen en meer mogelijkheden tot onderwijs dat bij hen past, zeker als we hen ook de mogelijkheid bieden tot meer mengvormen van algemeen vormend en beroepsonderwijs. Streven naar talentontwikkeling en excellentie is echter tegelijkertijd een risicovolle ambitie in een sterk extern gedifferentieerde onderwijssysteem als het Nederlandse, met zijn typisch vroege keuzemoment op 12-jarige leeftijd. Er dreigt paradoxaal genoeg ook talentverspilling bij de gemiddeld en laag presterende leerlingen. En een groeiende sociale ongelijkheid ligt op de loer. Om dit zo veel mogelijk te voorkomen, zijn slimme strategieën en oplossingen nodig.

In onze open, competitieve samenleving lopen verdiensten en maatschappelijk succes steeds meer via het pad van succes in het onderwijs – en meer in het bijzonder via gemeten (cognitieve) prestaties op centrale toetsen en examens. Goede scores op 12-jarige leeftijd aan het eind van de basisschool bepalen op welke school een kind terecht komt.

In de huidige tijd gaat het niet simpelweg meer om een diploma ja of nee. Steeds belangrijker wordt de school die je hebt bezocht, het specifieke opleidingstraject, het plusdocument bij je VO-diploma en straks je maatwerkdiploma waar vervolgopleidingen hun instroomeisen op kunnen gaan baseren. De zogeheten ‘padafhankelijkheden’ nemen toe. Dat begint al vroeg. Tussen basisscholen zijn duidelijke verschillen. Die worden bepaald door de school zelf (professionaliteit van bestuur, schoolleiding en leraren), maar ook door de leerlingenpopulatie (gemiddelde prestatieniveau in een klas, en het aanwezige sociale en culturele kapitaal van de ouders). Vooral grote steden kennen ‘populaire’ scholen waar veel hoogopgeleiden hun kinderen heen sturen, en minder populaire scholen, met kinderen van lager opgeleide ouders.

Deze segregatie is vergelijkbaar met die in de Amerikaanse binnensteden; een onderzoeksgegeven waar ik zelf erg van schrok. In het voortgezet onderwijs wordt dit verschil versterkt door het typisch Nederlandse onderscheid tussen de verschillende schooltypen. De kinderen van de populaire, kansrijke basisscholen zijn oververtegenwoordigd op de gymnasia en categorale vwo's, terwijl de kinderen van kansarme basisscholen veelal naar het vmbo gaan. De kans dat kinderen van ouders met een laag inkomen een kansrijke school bezoeken of omgekeerd, is bijna verwaarloosbaar klein. Ons gedifferentieerde onderwijsstelsel accentueert dus niet alleen de cognitieve verschillen tussen leerlingen, maar ook de sociale. Leerlingen van verschillende afkomst komen elkaar op school nauwelijks tegen.

Dit groeiende gebrek aan integratie wordt versterkt door de Nederlandse vrijheid van onderwijs. Door de vrije schoolkeuze geven ouders het eigen opleidingsniveau en het eigen sociaal en cultureel kapitaal door aan hun kinderen. Onderzoek laat zien dat ouders nu vaker dan in het verleden een school kiezen op grond van onderwijskwaliteit in plaats van op basis van bijvoorbeeld religie. Maar kwaliteit wordt door ouders meer dimensionaal ingevuld. Naast onderwijsopbrengsten (eindtoetsen) spelen ook de sfeer en de uitstraling van de school een rol bij de keuze voor de basisschool. De meeste ouders kiezen een school die in hun ogen past bij de eigen cultuur en levenswijze, en de eigen groep. De vrijheid van ouders versterkt dus aan de ene kant segregatie en daarmee ongelijkheid, maar bevordert tegelijkertijd hun betrokkenheid bij het onderwijs. Dit is een dilemma voor beleid. Simpelweg afschaffing van de keuzevrijheid is geen optie. Alleen al niet omdat experimenten in die richting keer op keer laten zien dat ouders zich die vrijheid ook niet laten afnemen: ze verhuizen, schrijven zich in op een ander postadres, enzovoorts.

Een overheid die zich richt op regulering, vanuit economische overwegingen of zelfs vanuit bezorgdheid voor een groeiende sociale tweedeling, loopt in een fuik. Als de variëteit in het stelsel onder druk komt te staan, belemmert dit de veerkracht en kwaliteit van het onderwijs.

Ik denk wel dat de overheid zich er meer rekenschap van moet geven dat onder de druk van maatregelen gericht op betere onderwijsprestaties en het stimuleren van excellentie scholen zich aangezet voelen tot het 'afschaffen' van hun brede brugperiode: d.w.z. het eerste jaar of de eerste twee jaar waarin leerlingen met een verschillend schooladvies nog bij elkaar in de klas zitten en

leraren kunnen zien hoe iemand zich ontwikkelt. Ze sorteren vanaf het eerste leerjaar leerlingen in een van de schooltypen, of richten hun hele school op slechts een enkele doelgroep, bijvoorbeeld vwo-leerlingen. En ambitieuze ouders vinden dat aantrekkelijk, hetgeen leidt tot een zichzelf versterkend proces.

Scholen zijn vandaag de dag bovendien minder geneigd leerlingen kansen te bieden om het risico op 'afstroom' te minimaliseren. De inspectie verbiedt dit niet, maar het toezicht dat dit als negatief beoordeelt speelt daarin wel een rol. Waar er tussen de verschillende onderwijstypen in het Nederlandse voortgezet onderwijs tot voor kort oversteekpaden waren, dreigen er nu waterdichte schotten te ontstaan. Voor de mogelijkheden van met name kansarme leerlingen om 'op te stromen' is dit desastreus. Deze ontwikkeling gaat langzaam maar gestaag. Tussen 2008 en 2012 is het percentage leerlingen in een categorale klas in leerjaar 1 gestegen van 33 naar 39 procent. Het onderwijs is echter een tanker. Als die zich eenmaal in gang zet, kan hij nog maar moeilijk van koers veranderen.

De selectie in het Nederlandse onderwijs wordt daar bovenop nog aangejaagd door de Europese ambitie om de meest competitieve kenniseconomie ter wereld te worden. In het Nederlandse onderwijs heeft dit namelijk geleid tot aparte trajecten voor de meest getalenteerde leerlingen en studenten, van basisscholen tot universiteiten. Wie voor zo'n traject in aanmerking wil komen moet goed presteren. In het cognitieve domein wel te verstaan. Met als gevolg een groeiende lage waardering voor het beroepsonderwijs. Ook de angst van ouders voor sociale daling van hun kinderen zet druk op het onderwijsstelsel. Het aantal huiswerkinstituten en private trainingen voor de toets aan het eind van de basisschool is de afgelopen jaren in rap tempo toegenomen. Menig schooldirecteur krijgt te maken met boze ouders als een advies voor een van de hogere schooltypes er toch niet in zit.

De ontstane eendimensionale prestatienorm en de groeiende 'padafhankelijkheden' zijn kortom risicovol. Jongeren die hieraan niet kunnen voldoen falen in het heersende meritocratisch ideaal (waarin individuele verdiensten iemands maatschappelijke positie bepalen). Door de scherpere selectie in het onderwijs vallen ze ook letterlijk buiten de boot. Bovendien hebben de goede presteerders minder reden om solidair te zijn met de minder presterenden: succes is immers je eigen verdienste. De gedachte is dat het onderwijs voor iedereen toegankelijk is en dat wie zich inzet, toch wel op de

juiste plaats terecht komt. Verschillen tussen mensen in termen van inkomen, macht en status zijn dan economisch goed en ook rechtvaardig, zo vindt men. Maar uit onderzoek blijkt dat niet alleen talent en inzet bepalend zijn. Vooral het cultureel kapitaal en de hulpbronnen die ouders hun kinderen kunnen bieden, zijn belangrijke factoren voor schoolsucces.

Waar zou de beleidsaandacht wel naar uit moeten gaan?

Wat mij betreft moet de overheid in ieder geval de overgangen tussen de onderwijssoorten blijven bewaken. Daar horen stevige, gestandaardiseerde ijkpunten bij. Voor individuele leerlingen: om niet op lagere niveaus terecht te komen; voor een toegankelijk onderwijsstelsel, omdat anders de instellingen zelf de normen gaan bepalen en 'cherry picking' gaat plaatsvinden (het laat zich raden wie daarvan profiteert).

Juist in een sterk extern gedifferentieerd stelsel als het Nederlandse zijn soepele overgangen tussen de schooltypen en onderwijssectoren van groot belang. Dat belang neemt in deze tijd van kosten besparen en excellentie bevorderen alleen maar toe. Soepele overgangen geven leerlingen optimale kansen om hun talenten te ontwikkelen. Een van de signalen dat de overgangen in ons stelsel kwetsbaar zijn en onder druk staan is de scherpe selectie. Onderwijsinstellingen maken steeds vaker gebruik van selectie-instrumenten. Blijkbaar willen ze niet louter meer vertrouwen op de vooropleiding.

Dames en heren, hoe kunnen we nu met het voorgaande in het achterhoofd kijken naar manieren om studenten te selecteren?

De universiteiten hebben de afgelopen jaren veel werk gemaakt van de juiste student op de juiste plek. Binnen de voorlichting over opleidingen is meer aandacht voor de vraag of de opleiding wel bij de persoon past. Hier bij de universiteit Leiden ontvangen aankomende studenten een digitale vragenlijst (studiekeuzecheck) als onderdeel van de aanmeldprocedure. De bedoeling is dat studenten zo een meer weloverwogen studiekeuze kunnen maken. Ook kennen we sinds 2014 de verplichte studie bijsluiter die aankomende studenten informatie moet geven over de studie, aantal contacturen, student-docent ratio, hoeveel studenten spijt krijgen van de opleiding, en ook over de arbeidsmarktrelevantie van een opleiding; ofwel, wat zijn je kansen op een baan? En op een baan op je niveau? Daarnaast zijn voorlichtingsactiviteiten bij veel universiteiten uitgebreid met meeloopdagen, proefstuderen,

studiekeuzeworkshops zodat aankomend studenten een beter beeld krijgen van de sfeer van de opleiding en de eisen die er worden gesteld. Dat zijn waardevolle activiteiten. Alleen een folder doorlezen is onvoldoende om je een beeld te vormen van een opleiding. Je moet het zien, ervaren, proeven. Zeker voor leerlingen die onbekend zijn met het hoger onderwijs is dit cruciaal.

De afgelopen tien jaar is er bij veel opleidingen voorts een bindend studieadvies ingevoerd (in 2002 ging het om 2 universiteiten, nu om 84% van alle Bachelor-opleidingen in Nederland): een student die in het eerste jaar van de opleiding de gestelde norm niet haalt, kan zich in aansluitende studiejaar niet voor deze opleiding inschrijven. Achter de poort selecteren op basis van resultaten blijkt voorspellende waarde te hebben voor studiesucces, méér dan selecteren voor de poort. Van belang is dan wel dat studenten actief geholpen worden bij hun academische en sociale integratie.

Maar er wordt ook geselecteerd aan de poort om studenten op de juiste plek te krijgen. Het spreekt vanzelf dat iemand de kennis moet hebben om de opleiding te kunnen volgen. Instellingen gaan echter verder en selecteren vaker dan voorheen op basis van cijfers, veelal eindexamencijfers, of de motivatie van de student. Decentrale selectie lijkt zich te lonen in de vorm van hogere rendementscijfers. Gegevens zijn nog wel vaak afkomstig van specifieke opleidingen die niet goed vergelijkbaar zijn met andere opleidingen, denk bijvoorbeeld aan de university colleges of de opleiding geneeskunde. Eindexamencijfers hebben een voorspellende waarde, maar dan moet je wel denken aan gemiddeld een 8 of hoger. Conciëntieusheid en intrinsieke motivatie zijn belangrijker voor studiesucces. Maar kun je op dat type kwaliteiten ook selecteren voor de poort? Anderen weten te overtuigen van je motivatie, blijkt afhankelijk te zijn van geslacht, leeftijd en geestelijke ontwikkeling. En van het sociaal cultureel kapitaal in je omgeving. Wie helpt je op weg, geeft je een beeld van studeren en van hogere beroepen, om zo je motivatie aansprekend te verwoorden? Het is knap lastig om juiste studenten te selecteren op basis van hun motivatie (ik zou zeggen: kies dan op voorhand meisjes en kinderen van hoogopgeleide ouders), en je loopt het risico van een eenzijdig samengestelde studentenpopulatie. De vraag is of het werkveld daarmee gediend is.

In algemene zin doen universiteiten er vooral verstandig aan doen meer werk te maken van een kwalitatief hoogstaand onderwijsprogramma. Tevredenheid over de opleiding is de belangrijkste voorspeller voor studiesucces (na controle

voor andere factoren, als eindexamencijfers en motivatie). Mocht een student aantoonbare deficiënties hebben, dan bieden de huidige mogelijkheden van ICT flexibele en toegankelijke manieren om deze weg te werken – dit kan bij de overgang van vo naar wo, bijvoorbeeld via online courses voor doorlopende schakel- of bijspijker cursussen. Hogescholen en universiteiten kunnen hierin gezamenlijk optrekken. Wat een universiteit ook kan doen is zelftoetsen voor aankomende studenten beschikbaar stellen; niet ten behoeve van toelatingsbeslissingen, maar om aan studenten te laten zien in hoeverre ze adequaat zijn voorbereid op een vervolgopleiding en op welke punten ze zich zouden moeten bijspijken. Verder is het studiesucces groot als de opleiding die je volgt qua opzet en manier van studeren lijkt op je vooropleiding. Dit gegeven pleit voor veel meer samenwerking en afstemming tussen het voortgezet onderwijs en het hoger onderwijs. De universiteit kan veel zichtbaarder zijn in het voortgezet onderwijs, en dan niet alleen bij de categorale scholen maar óók bij scholengemeenschappen met een kleine vwo-afdeling – de universitaire lerarenopleiding heeft daarin een spilfunctie.

Ga kortom niet voor anker liggen bij een enkel selectie criterium. Hanteer op zijn minst een mix, zo laat ook de studie zien die hier in Leiden is uitgevoerd over het selecteren van leraren. En vergeet niet dat studiesucces bovenal het gevolg is van een opleiding die studenten boeit en bindt.

Dames en heren, ik sluit af. Wat ik in mijn lezing ter gelegenheid van uw symposium vooral heb willen onderstrepen is het belang van soepele overgangen en oversteekpaden in het onderwijs. Daar kunnen we niet zuinig genoeg op zijn. Bevorderen van talenten, stimuleren van excellentie, verhogen van studiesucces, zijn belangrijke waarden. Maar de weg er naar toe en de cultuur van een opleiding, bepaalt uiteindelijk toegankelijkheid van ons onderwijsstelsel, óók een waarde die we moeten koesteren. Talent en ambitie zijn ontwikkelbaar door goed onderwijs gedurende de hele schoolloopbaan. Als we ons daarvan rekenschap blijven geven, voorkomen we dat selectie in het hoger onderwijs feitelijk neerkomt op de schoolkeuze die ouders jaren daarvoor voor hun kinderen hebben gemaakt.